

ACTAS DEL VI CONGRESO INTERNACIONAL DE LA ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL

(Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)

Edición a cargo de
José Manuel Lucía Megías

TOMO II

Servicio de Publicaciones
Universidad de Alcalá

1997

Quedan reservados todos los derechos, ni parte ni la totalidad de este libro puede ser reproducido por cualquier medio, ya sea mecánico o electrónico, sin el permiso de los editores.

Comité Organizador:

Carlos ALVAR
María del Carmen FERNÁNDEZ LÓPEZ
Sonia GARZA
José Manuel LUCÍA MEGÍAS
Joaquín RUBIO TOVAR
Pedro SÁNCHEZ-PRIETO BORJA
María Jesús TORRENS

En la edición de *Las Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* han colaborado Pedro Sánchez-Prieto Borja, Joaquín Rubio Tovar, M.ª Carmen Fernández López, M.ª Jesús Torrens y Paciencia Talaya.

© Anónimas y colectivas
© Universidad Alcalá
Servicio de Publicaciones

I.S.B.N. (Obra completa): 84-8138-207-8
I.S.B.N.: (Tomo II): 84-8138-209-4

Depósito Legal: M-29892-1997

Imprime: Nuevo Siglo, S.L.

DE LA LECCIÓN DE LA SAGRADA ESCRITURA EN LENGUA VULGAR

Josep Izquierdo
Universitat de València

Caritat és pacient e benigna, e caritat no ha enveja, e caritat no fa malvadament, ne no és orgullosa ni cobejosa, ne no quer aquelles coses que són sues, ne no fa vanitat ni no es pensa mal, e no s'alegra de pecat (I Cor 13, 4-6, ms. M).

Si les paraules del propagandista són avui capaces, encara, d'inspirar obres d'art (i un art novell com el cinema, recordeu l'encara recent *Bleu*, de Kieslowski), fins el punt d'esdevenir pautes ètiques més enllà de les creences, no ens hauríem d'estranyar que els homes de l'Edat Mitjana feren cas omís de les nombroses prohibicions que els interdiu de llegir i posseir la Bíblia en vulgar. Jueus i cristians, reis, nobles, cavallers, mercaders, artesans, clergues i ordes religiosos posseïren Salteris, Evangelis i Bíblies en romanç, amb els quals no només pregaren i meditaren la paraula divina, sinó que també hi aprengueren a llegir i escriure: si *in principio erat Verbum*, el *logos* grec ordenador del món i font de vida, aquesta *Paraula* esdevindrà també font de cultura.

a. La difusió de la més antiga versió catalana conservada

Hom ha considerat que la primera referència fiable a una traducció bíblica catalana és la d'un document publicat per Carreras (1904), on Alfons el Liberal ordena al jurista Jaume de Montjuïc que tradueca una Bíblia del francès «in idioma nostrum», ajudat per dos minyons. Aquest encàrrec, fet el 1287, sembla que acabà abruptament, car el 22 de novembre de 1290 s'ordena pagar als hereus de Jaume de Montjuïc, ja difunt, diverses quantitats que se li devien per altres conceptes, i per una Bíblia *quam scribi*

faciebat ad opus domini regis. En opinió de Pere Bohigas, aquest pretèrit imperfecte fa pensar que la traducció encara no estava llesta, encara que podria haver-hi una part acabada en la còpia definitiva que anava realitzant Berenguer Fullit a l'hora que Montjuïc traduïa.

Bohigas es planteja si aquest encàrrec ha perviscut en alguna de les traduccions bíbliques catalanes que es conserven. El fet que Samuel Berger trobara reminiscències textuais entre els textos bíblics catalans dels manuscrits BNP esp. 486 (M), esp. 2-4 (P) i esp. 5 (C)¹, i la *Bíblia del segle XIII* francesa féu que Nicolau d'Olwer i Jordi Rubió pensaren que, efectivament, aquesta traducció es conservà als manuscrits actualment existents a París i Londres. El mateix Bohigas però, es mostra més prudent, tot esperant un cotejament de versions franceses, catalanes i llatines.

No ens estendrem en la possibilitat que la traducció de Jaume de Montjuïc haja perviscut en aquests manuscrits, i singularment al manuscrit M, que és el més antic (mitjan segle XIV). He apuntat a la meua tesi doctoral algunes línies d'investigació que podrien permetre explicar la pervivència d'una traducció primera (la del de Montjuïc o altra) al llarg dels manuscrits més tardans, tenint present que les tardanes serien més aviat recensions (correccions d'una traducció primera a partir d'altres manuscrits llatins i francesos, Izquierdo 1995). És la meua intenció aprofundir en aquestes línies d'investigació com a treball previ a l'edició de les Bibles medievals catalanes.

Amb tot, voldríem sotmetre a valoració pública una sèrie de punts que afecten directament les futures directrius de la investigació. En primer lloc, el mitjà social i la difusió de la primera versió completa del Nou Testament conservada, la del manuscrit M ja citat. En segon lloc, les pressumptes característiques judaïtzants dels manuscrits P, C, i L, tots datables a partir de mitjan segle XV, i en relació amb la «querelle» de la Bíblia valenciana atribuïda a Bonifaci Ferrer.

Comencem per la versió del Nou Testament continguda al manuscrit M.

Si bé només existeix un manuscrit que continga completa aquesta versió del Nou Testament, se'n conserven diversos fragments, com ara els que apareixen a la *Bíblia rimada* (m1), relació ja establerta per S. Berger, i que, com hem explicat a la nostra tesi doctoral (Izquierdo 1995), pot ésser datat cap al 1350.

Un altre fragment que hi pertany, aquest no identificat fins el moment, és el publicat per Perarnau (1983), que conté el text de Lc 10, 22-40 (m2), va ésser recuperat pel mateix Perarnau del farciment de les cobertes inicials d'un volum de l'Arxiu Diocesà de Girona, tot datant-lo cap a mitjan segle XIV.

Encara un altre fragment conservat que pertany a aquesta versió del manuscrit M és el del ms. 109 de la Biblioteca de Catalunya (m3), recull factici de manuscrits catalans i castellans dels segles XIV al XVI, que al full 19 conté un fragment dels Fets dels Apòstols (1, 22-2, 18). La lletra és del segle XIV, i el text, a dues columnes, comença:

¹ Trobareu a la fi d'aquesta comunicació l'explanació de les sigles dels manuscrits, amb indicació de la seua localització, del seu contingut i una bibliografia bàsica. No es tracta d'un inventari complet de manuscrits bíblics catalans (que trobareu a la meua tesi doctoral, Izquierdo 1995), sinó només d'aquells citats al llarg del present treball.

[19a] testimoni de la sua resurrecció ab nós ensemps. Adoncs éls ne aleguiren [.II.],
So és Joseph, qui era apelat Barsabàs...

Si ens fixem en el passatge corresponent del ms. M:

[170c] testimoni de la sua rasurrecció ab nós ensemps. E éls na alagiren ladoncs .II., so
és Josep, qui és apalat Barsabàs...

comprovarem que es tracta de la mateixa versió.

És ben curiós que tots dos fragments suara esmentats foren exercicis de còpia, i que no es tracten de fulls perduts de manuscrits complets: tots dos deixen bona part de la columna *d* en blanc, sense que es corresponga amb cap tall de capítol ni, naturalment, amb la fi del llibre.

Encara un altre fragment, avui perdut, pot ésser sumat a la llista de fragments de la versió M: es tracta del publicat per Villanueva (1791: 127-132; m4), i que fou trobat a Xàtiva.

Si aquests són els textos conservats corresponents a la versió M, no són, però, els únics testimonis amb què comptem.

Els inventaris de manuscrits ens permetran situar la versió M a la primera meitat del segle XIV, confirmant així una primera datació només a partir de dades paleogràfiques, i situaran la versió del Nou Testament continguda al manuscrit B en un arc temporal no gaire allunyat i en un mateix lloc. Aquestes serien, doncs, dues traduccions coetànies.

A l'inventari dels llibres de l'Hospital dels Beguins realitzat el 14 de febrer de 1354, amb el número 14, trobem:

Item alium librum in papiro ubi sunt expositiones beati Pauli, et incipit: Los romans són en les parts de Lomberdia.

Aquest llibre reapareix a un segon inventari realitzat al mateix hospital el quatre d'abril de 1383, amb el número 1:

Primerament, un libre de paper en romanç, ab cubertes blanques d'aluda engrutades, qui és axí intitulat: Comença lo pròlech o argument sobre la primera Epístola de sent Paul, la qual ell tramés als romans. E feneix lo dit libre axí: E ensenyant les coses que són de nostre senyor Jesuchrist ab tota fiança, sens vedam[ent].

I en aquest segon inventari, en el tercer lloc, tenim:

Ítem altre libre de paper, ab cubertes blanques d'aluda engrutades, qui sens rúbrica comença: Sent Matheu. En Judea, segons que en aquest ordenament primer és posat. E feneix lo dit libre: o que en aquest món poguessen cabre. Complit és de scri[u]re en aquest loch l'Avangeli de sent Johan e dels altres tres evangelistes. Deo gratias.

El primer llibre comença, doncs, amb l'epístola de sant Pau als romans i acaba, com es pot comprovar al segon inventari, amb els Fets dels apòstols. El segon és una traducció

dels quatre evangelis. Ens ha estat possible identificar aquestos dos textos: el primer és la versió M, on els fragments que s'hi corresponen són els següents:

[101a] Comenssa lo pròlech o argument sobre la primera apístola que sant Paul tramés als romans. Los romans són en les partides de Lombardia.

[201d] E ensenyant les coses que són de nostro senyor Jesucrist ab tota fiansa sens vadament.

El segon és la versió dels evangelis continguda al còdex del Palau, que, efectivament, comença sense rúbrica:

[1r] Sant Matheu fon de Judea, et segons que en aquest orde primerament és posat...

I acaba amb les següents paraules:

[121v] Moltes altres coses són les quals féu Jesús, les quals si eren escrites singularment no cabrien en tot lo món los llibres que se'n feren de les coses que ell féu en aquest món.

En un altre ordre de coses, Josep Perarnau va relacionar també l'any 1978 un fragment de l'Evangeli de sant Joan que es troba a la Biblioteca de Catalunya (A), amb cercles beguins catalans (pp. 21-35).

2. El Vell Testament

Hom haurà percebut ja que fins ara només hem parlat del Nou Testament i dels Evangelis. Aquesta atenció es deu al fet que se'ns han conservat més testimonis (complets o fragmentaris), que palesen l'existència d'un mínim de dues versions diferents. Del Vell Testament només tenim dos volums I (C i L, que arriben fins els Salms) i un manuscrit complet (P), a més d'alguns testimonis fragmentaris².

Josep Perarnau (1978: 35-73) estudià, a partir dels íncipits i èxplicits dels llibres continguts als tres volums I, la relació existent entre aquests tres manuscrits, i tractà de determinar l'adscripció religiosa del o dels traductors.

Les seues conclusions són que «els tres manuscrits, tot i tenir algunes característiques unitàries, no porten la mateixa versió dels textos bíblics» (p. 69), i que «els tres [manuscrits] coneguts corresponen tots tres a la línia clarament influïda per una tradició bíblica diversa de la Vulgata» (p. 96).

A partir d'un treball de Reinhardt (1981), Perarnau creu confirmades les seues conclusions sobre la influència judaica en els manuscrits conservats (Perarnau 1983). Reinhardt publica una carta d'un relator de la Inquisició valenciana al bisbe de València

² Anomenem «volum I» els còdex que contenen el Vell Testament fins els Salms. L'únic manuscrit complet, P, consta de tres volums, el primer dels quals té el mateix contingut que C i L.

i cardenal Alfons de Borja, aleshores resident en Roma, on es distingeixen tres menes de Bibles: les *romanciate ab hebraycis*, les *romanciate a translatione beati Jeronimi*, i les *hebraice*. Segons Perarnau, doncs, els manuscrits conservats serien una mena d'híbrids entre la primera i la segona categoria.

Les raons que addueix Perarnau per sustentar aquesta afirmació no són, però, suficientment sòlides. Aquestes raons les divideix en tres grups a partir de tres menes d'observacions. Anem punt per punt.

Pel que fa a l'estructura general, Perarnau parteix d'una idea força rígida de quina és l'estructura de la Vulgata a l'Edat Mitjana, i, sobretot, no pren en consideració quina podria ésser la influència d'altres traduccions bíbliques, per exemple, franceses. És ben cert que una de les característiques de la Vulgata és la presència dels pròlegs de sant Jeroni a certs llibres bíblics, però també ho és que no tots els còdexs llatins posseïen tots els pròlegs, i que la traducció francesa de la recensió parisenca de la Vulgata, coneguda com *Bíblia del segle XIII*, altera de forma absolutament aleatòria en cadascun dels còdexs conservats la presència d'aquests pròlegs, amb una única constant: no apareixen mai cap dels dos pròlegs introductoris que solen aparèixer encapçalant la Bíblia, el pròleg general i el del Pentateuc. Aquesta és, precisament, la característica comuna als tres còdexs catalans: l'absència dels pròlegs introductoris a tota la Bíblia i al Pentateuc, i la presència de la resta, amb algunes supressions i canvis, però, com ara C i L, que substitueixen el pròleg a Esdràs per un sumari del llibre.

L'ordre dels llibres que s'observa als tres manuscrits és el que té la Vulgata a partir del segle XIII, i que trobareu a la descripció dels mss. C i L. Únicament P transposa els llibres de Job i els Salms, sense que açò haja de tenir cap vinculació amb una tendència judaica. El fet que el ms. L porte la seqüència aparent I Esdràs-Neemies-II Esdràs-*Confessio Esrae* ha portat a confusió Perarnau. II Esdràs i Neemies són els dos noms que rep un mateix llibre, tot i que a poc a poc es va imposant el segon, sobretot a partir de l'exclusió del cànon dels llibres III-IV Esdràs. El fet és que el copista de L creu que es tracta de dos llibres diferents, i crea una divisió artificial entre els versicles 72 i 73 del capítol 7 de II Esdràs. El fet que el final d'aquest llibre siga, als tres manuscrits, la *Confessio Esrae*, un fragment del llibre IV Esdràs (8, 20-36), no ha fet més que embolicar la troca³. No és, ni molt menys, un fet anormal: una part de la tradició llatina medieval de la Vulgata presenta aquesta característica, entre els testimonis de la qual es troba la Bíblia de Roses. En el mateix ordre de coses hem d'incloure l'absència de l'oració de Manassés del mss. L.

Sobre el text que conté cadascun dels llibres, una vegada hem definit la composició dels llibres d'Esdràs/Neemies, hi ha ben poca cosa a dir, car no s'aparten en cap cas d'una o altra branca de la tradició manuscrita de la Vulgata, i aquestes diferències es produeixen, encara, en el procés de correcció del text ja traduït.

Allà on podem trobar més problemes és al Salteri, un fet, d'altra banda, certament comprensible. El Salteri circulà en tres versions diferents totes degudes a sant Jeroni: la

³ Fins el punt que el copista del ms. C, intentant posar una mica d'ordre, converteix la *Confessio Esrae* en pròleg al llibre de Judit.

versió *romana*, incorporada a la litúrgia, la *gallicana*, que s'acabaria imposant a la Vulgata, i la *iuxta hebreos*, que conviu amb l'anterior a molts textos llatins de la Vulgata que els porten tots dos (*Biblia* 1983: vi)⁴. A més, com a llibre destinat preferentment a l'oració, les còpies independents foren nombrosíssimes.

Els problemes textuais que una tradició manuscrita força extensa pot ocasionar són incomptables, si a més afegim la tradició de les traduccions vernacles fetes o corregides sobre una o altra versió llatina.

Ens detindrem, però, en els Salteris de L i P, analitzats per Perarnau. Aquests dos manuscrits porten la mateixa traducció, fins el punt que contenen tots dos les mateixes llacunes, força extenses en alguns casos i que arriben a afectar una trentena de Salms. A més trobem una renumeració que afecta el Salm 9 i 113, dividits en dos, i el 118, dividit en vint (si comptem les dues llacunes que conté aquest Salm, vint-i-dos). Aquesta mena de subdivisions són habituals per facilitar la seua utilització litúrgica (el 118 té 176 versicles), i comuna, a més, a altres versions romàniques⁵.

La divisió en dos salms diferents del nové és, certament, una de les diferències entre els Salteris Gallicà i *iuxta Hebreos*, i, en la mesura en què aquest darrer representa la darrera revisió feta per sant Jeroni amb la voluntat d'ésser fidel al text hebreu, és una diferència també amb els Salteris judaïcs. En definitiva, però, en la mesura en què existien dues versions principals diferents dels Salms en llatí totes sota la autoritat de sant Jeroni, dues de les quals apareixen sovint juntes als manuscrits de la vulgata, hom no pot extreure conclusions sobre les tendències judaïtzants d'un traductor/corrector pel fet d'utilitzar com a base o de corregir el text partint d'una versió *iuxta hebreos*, com de fet fa el copista/corrector de L i P.

Tampoc no s'interessaven els inquisidors a finals del segle xv per la versió de base de les traduccions que posseïen els investigats, si no és en la mesura en què negara algun dels dogmes catòlics⁶. Tots aquest elements fan pensar que les mancances que es poden apreciar als dos manuscrits citats, tot i incloure passatges certament sospitosos, es deuen a accidents en la transmissió manuscrita de la versió bíblica que contenen. Fins i tot el passatge més sospitós, aquell que tradueix *inclina aurem tuam ad laudationem meam* (Ps 87, 3) per «baxa la tua orella als jueus» em sembla un error de lectura de l'original comú, que devia haver perdut el mot 'laor' i portar 'baxa la tua orella a la mia».

Que la tradició textual era defectuosa ha sembla reconèixer l'arranjador del manuscrit C, el qual, per solucionar aquest problema, juxtaposa dues versions diferents: fins el salm 39, v. 3, la mateixa que L i P, i a partir de llavors la de Sabruguera.

⁴ Per exemple, a la dita Bíblia de Roses, ja citada (BNP, *lat.* 6).

⁵ BNP, fond latin 768; BNP, f. f. 1761; BNP, f. f. 6260; BNP, f. f. 20089; BL, Cotton, Nero, C IV; BL, Cotton, Vitellius, E IX; BL, Harley, 1770, tots francesos.

⁶ En aquest sentit és força aclaridora la investigació feta el 1492 per Jaume Borrell i Ausiàs Carbonell, per encàrrec de la Inquisició, sobre una traducció del Salteri sospitosa de judaïtzant. Els escassos punts on hi troben interpretacions damnables no coincideixen en absolut amb els corresponents dels mss. L i P (Ventura 1993: 96-101). A més, les evidències d'«hebraisme» eren més una qüestió d'intenció que no de text: Damiata Allepuç declara que tenia «hun Saltiri, en lo qual legia, y no y havia a la fi dels salms *gloria Patri*, en Salteris judaïcs fa pensar que l'element més fiable per diferenciar aquests dels cristians era la mera declaració de creença en la Trinitat.

Tret del Salteri, l'única dada rellevant sembla ésser el començament del llibre de Rut, on el ms. L tradueix *In diebus Assueri* per «en lo temps del rey Assuer, qui en altre manera era appellat Artexerces». Es tracta d'un exemple manifest d'inclusió d'una glossa (tret del passatge corresponent de la *Glosa ordinaria*) en el text, la qual cosa desactiva immediatament qualsevol sospita.

La nostra conclusió és, doncs, que ni per l'ordenació dels llibres als mss. C, L i P, ni pel contingut inclòs el Saltiri, es pot afirmar que aquests manuscrits siguen l'obra d'un convers que intenta judaïtzar l'Escriptura. Més aviat es tracta de manuscrits que palesen la riquesa textual i la conjunció d'influències, totes elles cristianes, de les traduccions bíbliques catalanes.

A. Conclusions

Arribem ara a les conclusions que es deriven d'aquesta breu ullada pel panorama de les traduccions bíbliques catalanes en relació amb la *Bíblia rimada*. El primer fet important és que existeixen traduccions bíbliques catalanes a mínim des del 1290, aquestes no assoleixen una gran difusió fins la segona meitat del segle XIV. Només conservem un manuscrit que siga datable amb anterioritat a aquest darrer període, A, i les notícies sobre la traducció de Jaume de Montjuïc, amb la qual cosa, com ja hem vist, l'activitat bíblica a la Corona d'Aragó durant la primera meitat del segle XIV sembla cenyida a un reduït cercle reial i a l'activitat propagandística de grups evangèlics radicals, com els beguïns o el terç ordre de sant Francesc. La identificació de les grans bíblies de París i Londres (mss, P, C, i L) amb la traducció de Jaume de Montjuïc demanarà un treball més ampli de cotejament amb la traducció francesa coneguda com *Bíblia del segle XIII*, que esperem portar a terme en un futur immediat. L'estudi de la tradició textual de les Bíblies catalanes haurà de tenir, a més, molt en compte els procediments de «correcció» que probablement van patir tots els manuscrits conservats, a partir d'exemples com la correcció de la dita Bíblia valenciana atribuïda a fra Bonifaci Ferrer i altres.

A les darreries del segle XV, doncs, el foc inquisitorial acabà amb el que havia estat una de les fonts de la riquesa de l'espiritualitat medieval. Tres-cents anys més tard, i nou després que s'alçés la interdicció sobre les traduccions bíbliques, el valencià Joaquín Lorenzo Villanueva escriví un llibre, *De la lección de la Sagrada Escritura en lenguas vulgares*, per impulsar novament una tradició que la «timidez indiscreta» de determinats homes d'església havia tallat de soca-rel. Reconèixer-nos hereus de la seua passió pel pasat i del seu comprimís pel futur és un deure de gratitud i un vot d'esperança.

SIGLES DELS MANUSCRITS

A la primera línia de cada sigla es troba la signatura de la biblioteca on es troba el manuscrit

i la datació. A la segona, el contingut amb indicació dels llibres bíblics (capítols i versicles si cal). Finalment, a la tercera es troba una breu indicació bibliogràfica.

- A Barcelona Biblioteca de Catalunya, ms. 740, ff. 87d-89d. Abans 13100.
 lo 12, 1-14, 34.
 Perarnau (1978): 21-35.
- M Bibliothèque Nationale de Paris, esp. 486, Manuscrit de Marmoutier. Ca 1350.
 Nou Testament: Mt, Mc, Lc, Io, Rom, I-II Cor, Gal, Eph, Phil, I-II Th, Col, I-II Tim, Tit, Phlm, Hbr, Act, Iac, I-II Pt, I-III Io, Iud, Apc.
 Berger (1890): 507-508; Bohigas ([1930-31] 1985): 78-79.
- m1 Biblioteca Colombiana, ms. 7.7.6, ff. 200c-201a. Ca 1350-60.
 Mt 1, 1-16; Mt 1, 17-25; Io 1, 1-14.
 Berger (1890): 524-527 i 537; Bover (1868): 122-124; Miret (1909): 157-159;
 Massó (1932): 42.
- m2 Arxiu Diocesà de Girona, Sant Feliu, Aniversaris, Clàusules de testaments 1401-1407. Mitjan segle XIV.
 Lc 10, 22-40.
 Perarnau (1983): 354-356.
- m3 Biblioteca de Catalunya, ms. 109. f. 19. Segle XIV.
 Act 1, 22-2, 18.
 Massó (1989); 233.
- m4 Xàtiva, avui perdut. Darrer propietari J. L. Villanueva.
 Pròleg atribuït a sant Jeroni [Gilbertus Porretanus?] i Apc 3-5.
 Villanueva (1791): 127-132; Aguiló ([1923] 1977): 11-13.
- B Sant Cugat del Vallès, Biblioteca del Col·legi Major de Sant Francesc de Borja,
Evangelis del Palau. Principis del XV.
 Mt, Mc, Lc, Io.
 Gudiol (1910); Berger (1890): 536.
- P Bibliothèque Nationale de Paris, esp. 2-4, Manuscrit de Peiresc. Ca. 1460-70.
 Antic Testament, 2 vols.: Gn, Ex, Lv, Nm, Dt, Ios, Idc, Rt, I-IV Rg, I-II Par, Or Man, I-II Esr, Confessio Esrae [IV Esr 20-36], III Esr, Tb, Idt, Est, Ps, Iob, (2) Prv, Ecl, Ct, Sap, Sir, Is, Ier, Lam, Bar, Ez, Dn, Os, Ioel, Am, Abd, Ion, Mi, Na, Hab, So, Agg, Za, Mal, I-II Mcc. Nou Testament, 1 volum: (3) Mt, Mc, Lc, Io, Rom, I-II Cor, Gal, Eph, Phil, I-II Th, Laod, Col, I-II Tim, Tit, Phlm, Hbr, Act, Iac, I-II Pt, I-III Io, Iud, Apc.
 Ochoa (1844): 32-36; Berber (1890): p. 508; Morel-Fatio (1892): 1-2; Bohigas, ([1930-31] 1985): 73-78;
- p1 Arxiu del Regne de València, Llibre de claveria de 1556-1557, del Gremi de Fusters de València. Mitjan segle XV.
 IV Rg 23, 27-25, 24.
 Escartí (1991).

- C Bibliothèque Nationale de Paris, esp. 5, Manuscrit de Colbert. 1461.
 Antic Testament: Gn, Ex, Lv, Nm, Dt, Ios, Idc, Rt, I-IV Rg, I-II Par, Or Man, I-II Esr, Confessio Esrae [IV Esr 20-36], Idt, Est, Tb, Iob, Ps.
 Berger (1890): 508-9; Bohigas ([19300-31] 1985): 78; Morel-Fatio (1892): 4; Ochoa (1844): 32-36.
- L British Library, ms. Egerton 1526. 1465.
 Antic Testament: Gn, Ex, Lv, Nm, Dt, Ios, Idc, Rt, I-IV Rg, I-II Par, I-II Esr, Confessio Esrae [IV Esr 20-36], Tb, Idt, Est, Iob, Ps.
 Gayangos (1875-93): 1; Berger (1890): 509; Bohigas, ([1927] 1985): 45-46; Perarnau (1978): 35-38.

BIBLIOGRAFÍA

- AGUILÓ I FUSTER, Marià (1923), *Catálogo de obras en lengua catalana desde 1474 hasta 1860*, Madrid, pp. 3-5.
- BERGER, Samuel (1884), *La Bible française au Moyen Âge: Étude sur les plus anciennes versions de la Bible écrites en prose de langue d'oïl*, Paris. Reprint Genève Reprints, 1967.
- BERGER, Samuel (1889), «Les Bibles provençales et vaudoises», *Romania*, 18, pp. 353-423.
- BERGER, Samuel (1890), «Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et catalanes», *Romania*, 19, pp. 505-561.
- BOHIGAS, Pere ([1927] 1985), «El Repertori de Manuscrits Catalans: Missió a Anglaterra», *Estudis Universitaris Catalans*, 12, pp. 411-457 [pp. 435-436]. Ara a Bohigas, Pere (1985): *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadie de Montserrat, pp. 20-70 [45-46].
- BOHIGAS, Pere ([1930-31] 1985), «El repertori de manuscrits catalans de la Institució Patxot: Missió de Paris, Biblioteca Nacional (1926-1927)», *Estudis Universitaris catalans* 15, pp. 92-139, 197-230; 16: 82-111. 213-310 [95-96]. Ara a Bohigas, Pere (1985), *Sobre Manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial edicions-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 71-261.
- BOHIGAS, Pere ([1961] 1982), «Dos fragments catalans dels Evangelis, restes de la traducció de la Bíblia de Bonifaci Ferrer», *Saggi e ricerche in memoria di Ettore Li Gotti*, vol. I, Palermo, pp. 171-185. Ara a Bohigas, Pere (1982), *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliva», 23), pp. 77-93.
- BOHIGAS, Pere ([1967] 1982), «La Bíblia a Catalunya», dins *II congrés Litúrgic de Montserrat*, vol. II, Montserrat, pp. 125-140. Ara a Bohigas, Pere (1982), *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba», 23), pp. 57-76.

- BOVER, Joaquim M. (1868), *Biblioteca de escritores baleares*, vol. I, Palma, p. 122-124.
- CARRERAS I CANDI, Francesc (1904), «Primera traducció catalana de la Bíblia (segle XIII)», *Revista de Bibliografia Catalana*, 4, pp. 48-58.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (1991), «Un fragment de Bíblia catalana a l'Arxiu del Regne de València», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 10, pp. 261-273.
- GAYANGOS, Pascual de (1875-93), *Catalogue of the Manuscripts in the Spanish Language in the British Museum*, vol. I, Londres, p. 1.
- GUDIOL Y CUNILL, Joseph, ed. (1910), *Una antiga traducció catalana dels quatre evangelis (Codex del Palau): transcripció precedida d'una introducció*, Vic, Fulla Dominical.
- HARRIS, M. Roy (1985), *The Occitan Translations of Jhon XII and XII-XVII from a Fouteenth-Century Franciscan Codex (Assisi, Chiesa Nuova MS. 9)*, Philadelphia, The American Philosophical Society («Transactions of the American Philosophical Society», vol. 75, part. 4).
- IZQUIERDO, Josep (1995), *Els llibres neotestamentaris a la «Bíblia rimada e en romans» de la BBC de Sevilla, ms. 7-7-6: Estudi i edició*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València (Departament de Filologia Catalana).
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1932), *Repertori de l'antiga literatura catalana*, vol. 1, Barcelona: Alpha, p. 42 i 357-61.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume i Jordi RUBIÓ I BALAGUER (1989), *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya, vol. I: Mss. 1-154*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, p. 233.
- MOREL-FATIO, Alfred (1892), *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*, Paris, Imprimerie Nationale.
- OCHOA, Eugenio de (1844), *Catálogo razonado de los manuscritos españoles existentes en la Biblioteca Real de París seguido de un suplemento que contiene los de las otras tres bibliotecas públicas del Arsenal de Santa Génova y Mazarina*, París, pp. 32-36.
- PERARNAU, Josep (1978), «Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals», *Revista Catalana de Teologia*, 3, pp. 17-98 [35-38].
- PERARNAU, Josep (1983): «Noves dades sobre traduccions catalanes de la Bíblia els segles XIV i XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2, pp. 349-356.
- REINHARDT, Klaus (1981): «Hebräische und spanische Bibeln auf dem Scheiterhaufen der Inquisition: Teste zur Geschichte der Bibelzensur in Valencia um 1450», *Historisches Jahrbuch*, 101, pp. 1-37.
- VENTURA, Jordi (1993); *La Bíblia Valenciana*, Barcelona, Curial («Biblioteca Torres Amat», 12).
- VILLANUEVA, Juan Lorenzo (1791): *De la lección de la Sagrada Escritura en lenguas vulgares*, València, Benito Monfort, pp. 8-14 i apèndix II, CXXVII-CXXII.